

EBÜ HAYYÂN EL-ENDELÜSİ
VE
TEFSİRDEKİ METODU

Dr. Hüseyin Avni ÇELİK

Umumiyetle «Ebü Hayyân» diye bilinen müellif'in tam adı; Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân'dır. Lâkabı; Esiruddin'dir. Kaynaklardaki bilgilere göre, Ebü Hayyân 654/1256 senesi Şevvâl ayının son günlerinde, Gırnata'ya bağlı Matahşarîş denilen yerde doğmuştur. (1).

Ebü Hayyân çocukluk ve gençlik yıllarını doğum yeri olan Gırnata'da geçirmiştir (2). Ancak çocukluk yıllarının nasıl geçtiği hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamak mümkün olmamıştır. Yalnız şu var ki müellif'in yaşadığı devirde Gırnata'nın dinî ve ilmi çevresinin oldukça parlak görünümünü nazari dikkate alacak olursak, O'nun nasıl bir ortam içinde çocukluk ve gençlik yıllarını geçirdiği hakkında az çok bir kanaat sahibi olabiliriz (3). Büyük bir ihtimalle müellif Gırnata'nı sosyal çevresinde hayat gâilesinden uzak, huzur içinde hayatını sürdürmüştür.

- (1) İbn Tağri Berdî, en-Nucümü'z-Zâhira, X, 111; Tâcuddin es-Sübki, Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ, IX, 276; İbnu'l-Hacer, ed-Duraru'l-Kâmine, V, 70; İbnu'l-İmâd, Şezerâtu'z-Zeheb, VI, 145; eş-Şevkânî, el-Bedru't-Tâli', II, 288; İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Ârifin, II, 152; Dr. ez-Zehabi, et-Tefsir Ve'l-Müfessirün, I, 317; ez-Zrikli, el-A'lâm, VIII, 26.
- (2) el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 580.
- (3) Prof. Dr. W. Barthold ve Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, (Diyanet işleri başkanlığı yayınları, 1984), s. 132, 135, 143.

Küçük yaşta kendini ilme veren Ebü Hayyân, kısa bir zaman süresi içinde kendini yetiştirebilmiş ve hocaları henüz hayatta iken talebe okutmağa başlamıştır (4). Her ne kadar çocukluk hayatı hakkında teferruatlı bir bilgiye sahip değilsek de, O'nun tahsil hayatı, kimlerden hangi ilimleri okuduğu ve nerelerde ve hangi ilimlerden icâzet aldığı hususları kaynaklarda detaylı ve açık bir şekilde ifâde edilmiştir (5).

Ebü Hayyân, tahsiline Gırnata'daki hocası, Ebü Muhammed Abdülhakk b. Abdillâh'tan Kur'ân-ı Kerim okumakla ve kırâât dersi almakla başlamıştır. Sonra da muhtelif hocalardan değişik ilim dallarında tahsil yaparak, öğreniminin ilk dönemi ni kendi memleketinde tamamlamıştır. Önlere diz çöküp kendilerinden ilim ve feyiz aldığı hocalarından bazılarını şöyle sıralayabiliriz :

Gırnata'da; Ebü Ca'fer b. ez-Zübeyr, Ebü Ca'fer b. Beşir, Ebü Cafer b. et-Tibâ' 'dan; Málaka'da; İbn Ebi'l-Ahvas, Ebü Abdillâh b. Abbâs el-Kurtubi'den; Bicâye'de; Ebü Abdillâh Muhammed b. Sâlih el-Kirmâni'den; Tunus'ta; Ebü Muhammed Abdullâh b. Hârun'dan kırâât, nahiv, lügat ve edebiyât gibi dersleri okumuştur (6). Daha sonra 679 veya 680/1281 yılında memleketinden ayrılarak şimali Afrika'ya geçmiş, oradan da İskenderiye'ye, Kahire'ye uğramış, Hicaz, Irak ve Şam havâlisini ziyaret etmiş, bu arada İskenderiye'de Abdunnasir b. Ali b. Yahya el-Meryütî, Abdolvahhâb b. Hasan'dan; Mekke-i Mükerreme'de Ebu'l-Hasan Ali b. Sâlih el-Ceseni'den ve diğer ünlü ilim adamlarından kırâât, fıkıh, hadis, nahiv derslerini okumuştur. Bu ziyaretlerini tamamlayan müellif tekrar Mısır'a avdet etmiş, Kahire'deki Mansûriye Medresesinde talebe okutmaya başlamıştır. Aynı zamanda hocası İbn en-Nahhâs'ın gra-

(4) el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 540; İbnu'l-İmâd, Şerezâtü'z-Zeheb, VI, 145.

(5) İbnu'l-Cezerî, Tabakâtu'l-Kurrâ', II, 285-286; İbnu'l-Hacer, ed-Duraru'l-Kâmine, V, 70-71; eş-Şevkâni, el-Bedru't-Tâli', II, 288; Dr. ez-Zehebî, et-Tefsir Ve'l-Müfessirûn, I, 317-318.

(6) İbnu'l-Cezerî, Tabakâtu'l-Kurrâ', II, 285-286; İbnu'l-Hacer, ed-Duraru'l-Kâmine, V, 70-71; İbnu'l-İmâd, Şerezâtü'z-Zeheb, VI, 145-146; eş-Şevkâni, el-Bedru't-Tâli', II, 288; el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 540; el-Ketbi, Fevâtu'l-Vefeyât, IV, 71-72; Dr. ez-Zehebî, et-Tefsir Ve'l-Müfessirûn, I, 317-318.

mer derslerine devam etmiştir. Bu hocası (698/1289) yılında vefat edince, ona halef olmuştur (7).

Görülüyorki Ebû Hayyân, nahiv, edebiyat, lûgat ve kırâât ilimleri yanında, tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerini de okumuş ve bu konularda da büyük bir maharet kesbetmiştir. Sonra, okuduğu bu ilimler uğruna bunca zahmetlere katlanarak pek çok yer ve şehir gezmiş ve görmüş, muhtelif bilginlerin tedris hallerinde bulunmuştur.

Bizzat kendisinin dinleyerek veya kitaplarını okuyarak kendilerinden naklettiği hocalarından bazılarını da burada anmak yerinde olur. Mesela yukarıda zikrettiğimiz hocaları dışında; İshak b. Abdirrahîm b. Muhammed b. Abdilmelik b. Dirbâs, Ebû Bekr İbn Abbâs b. Yahya b. Garib el-Bağdâdi, Safiyyuddîn el-Hüseyn b. Ebî Mansûr b. Zâfir el-Hazracî, Ebu'-Hüseyn Muhammed b. Yahya b. Abdirrahmân b. Rabi' el-Eşari, Vehihuddin Muhammed b. Abdirrahmân b. Ahmed el-Ezdi İbnü'd-Dehhân, Kutbuddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Kastalânî, Radiyyuddîn Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Ensâri, Necibuddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. el-Müeyyid el-Hemedânî, Mekki b. Muhammed b. Ebi'l-Kâsin, İbn Hâmid el-İsfehânî es-Saffâr, Muhammed b. Ömer b. Ali es-Sa'dî ed-Darîr İbnü'l-Fârid, Zeynuddîn Ebû Bekr Muhammed b. İsmail b. Abdillâh b. el-Enmâti, Muhammed b. Hüseyin b. Hasan b. İbrahim ed-Dârî İbn el-Halil, Muhammed b. Abdilmü'min b. Muhammed b. Yûsuf el-Ensâri, Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Ömer el-Ansî, Abdullâh b. Muhammed b. Hârûn b. Abdilaziz et-Tâi el-Kurtubû, Abdullâh b. Nasrullâh b. Ahmed b. Raslân b. Feteyân b. Kâmil el-Hazmî, Abdullâh b. Ahmed b. İsmail b. İbrahim b. Fâris et-Teymî, Abdurrahmân b. Yûsuf b. Yahya b. Yûsuf İbn Hatîb el-Mizze, Abdülaziz b. Abdirrahmân b. Abdil'ali el-Misri es-Sukkerî, Abdülaziz b. Abdilmü'min b. Ali b. Nasr b. es-Sukayl el-Harrânî, Abdülaziz b. Abdilkâdir b. İsmail el-Feyâlî, Abdulmu'tî b. Abdilkerîm b. Ebu'l-Mekârim İbn Mencâ el-Hazrecî, Ali b. Sâlih b. Ebî Ali İbn Yahya b. İsmail el-Hüsni el-Behnesî, Çâzi b. Ebî'l-Fadl İbn Abdilvehhâb el-Hallâvî, el-Fadl b. Ali b. Nasr b. Abdillâh b. Hüseyin b. Ravâha el-Hazrecî, Yûsuf b. İshak b. Ebi

(7) el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 563, -584.

Bekr et-Taberi el-Mekki, el-Yüsr b. Abdillâh b. Muhammed b. Halef b. el-Yüsr el-Kurayşî, Müennese bint el-Melik el-Âdil Ebi Bekr İbn Eyyüb b. Şâdi, Şâmiye bint el-Hâfiz Ebi Ali Hasan b. Muhammed et-Teymiyye, Zeyneb bint Abdillatif b. Yûsuf b. Muhammed b. Ali el-Bağdâdi (8).

Esasen müellifin en önemli özelliklerinden biri de, O'nun nerede olursa olsun ve hangi şartlarda bulunursa bulunsun hakikati araması ve bulmağa çalışmasıdır. Kendisi gerçek gördüğü şey uğruna hiç bir fedakârlıktan çekinmemektedir. Ne tekim kendi memleketinden ayrılmasına sebep olan hadiseler zinciri de bu görüşü teyid eder mahiyettedir.

Ebû Hayyân'ın Gırnata'dan ayrılış sebebi, kaynaklarda farklı bir şekilde anlatılmaktadır. Bazılarına göre; hocası Ahmed b. Ali b. et-Tibâ' ile Ebû Hayyân arasında bazı ilmi tartışmalar yuku bulmuş, bunun neticesi olarak, Ebû Hayyân, hocasını tenkit eder mahiyette olan «el-İlmâ' Fi İfsâdi İcâzet İbn et-Tibâ'» adını verdiği kitabı telif etmişti. Bunun üzerine hocası onu, «el-Fakih» adı ile bilinen Emir Muhammed b. Nasr'a şikâyet etmişti. Emir de Ebû Hayyânı cezalandırmak üzere huzuruna çıkarılmasını emretti. Bu durumdan haberdar olan müellif, gizlice deniz yoluyla doğuya kaçmıştır (9).

Diğer bir görüşe göre de; mantık, felsefe, matematik ve edebiyat gibi ilim dallarında mütahassis ilim adamlarından bazıları Sultan'a gelerek: Biz yaşlandık, bizden sonra bu ilimleri başkalarına aktaracak ilim adamı yetiştirmek istiyoruz. Ölmeden önce, bu ilim dallarında adam yetiştirebilmemiz için bize talebe tahsis edilmesi uygun olur düşüncesindeyiz demiş, Ebû Hayyân'ın adını, okutmak istedikleri talebeler listesine almışlardı. Hatta özellikle O'na iyi bir maaş bağlanması, kendisine yiyecek kumanye ve giyecek elbise tahsis edilmesi de hükme bağlanmıştı. Bu durumdan memnun olmayan Ebû Hayyân, bu konuda kendisine yapılan teklifi kabul etmemiştir. Ancak bu işe

(8) İbnu'l-Cezeri, Gâyetu'n-Nihâye, II, 285; İbnu'l-Hacer, ed-Duraru'l-Kâmine, V, 70; el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 550-551; İbnu'l-İmâd, Şezerâtu'z-Zeheb, VI, 145; eş-Şevkânî, el-Bedru't-Tâli', II, 288; Dr. ez-Zehabi, et-Tefsir Ve'l-Müfessirün, I, 317.

(9) el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 583; İbnu'l-İmâd, Şezerâtu'z-Zeheb, VI, 146; ed-Dâvûdi, Tabakâtu'l-Müfessirün, II, 288.

zorlanırım korkusu, O'nun deniz yolu ile memleketinden gizlice doğuya kaçmasına sebep oldu (10).

Ebû Hayyân'ın aile hayatı ile ilgili olarak kaynak kitaplar da fazla bir malumat bulunmamaktadır. Ancak evli olduğu, Nü-dâr adında bir kızı ve Hayyân adında bir erkek evladına sahip bulunduğu, kaynak kitaplarda zikredilmektedir (11). Müellif'in mazbut ve düzenli bir aile hayatı yaşadığı, ev halkına verdiği aşağıdaki öğütlerinde açık ve seçik bir şekilde görülmektedir.

Aklı başında olan kimse:

1 — Dış görünüş itibariyle herkese karşı dostça davranmalı, içten de, her türlü kötülükten sakınmak ve kendini korumak için herkese karşı düşmanmış gibi muamelede bulunmalıdır. Bu konuda, düşman kabul ettiği kişilerden daha çok, dost edindiği kimselerden sakınmalıdır.

2 — Bir kimsenin başka birine iyilikte bulunması, o'nunla dostluk kurması, aslında o kimsenin zâtı için değil, sadece kendi çıkarlarına bağlı olduğunu bilmelidir.

3 — İnsanoğlu altı meselede, susmayı konuşmaya tercih etmelidir. Bu meseleler şunlardır;

- a) Allah'ın zâtı ile ilgili,
- b) Allah'ın sıfatları ile ilgili,
- c) Bütün peygamberlerin (a. s.) durumları ile ilgili,
- d) Sahâbe-i Kirâm (r.a) arasında cereyan eden olaylarla ilgili,
- e) Allah'ın salih kullarına karşı dil uzatma ile ilgili,
- f) Devrin, mevki ve rütbe sahipleri hakkında kötü şeyler söyleme ile ilgili, meseleler.

4 — Nefsi müdâfaanın dışında, hiçbir kimseye eziyet etmemelidir.

5 — İnsanları, gösterdikleri gayretlerde ve meseleleri anlamada hoş karşılamalıdır. Çünkü onlar, kendi akılları seviyesinde hareket ederler.

(10) İbnü'l-İmâd, Şezerâtu'z-Zeheb, VI, 146.

(11) el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 541.

6 — Aynı devirde yaşayan insanları hafife almamalı ve onlara karşı müsbet davranmalıdır.

7 — Yapacağı çalışmalarda, araştıracağı konularda, inanç ve birlikte çalışabilme açısından karşılıklı anlayış gösterebilecek kimselerle işbirliği yapmalıdır.

8 — Kendi idrakine uygun bir şekilde idrak edemiyor, kendisinin ne istediğini anlamada güçlük çekiyor diye, bu kimseye karşı öfkelenmemelidir.

9 — Görünüşte kötü olan sözleri iyiye yorumlamalı, hatasından dolayı hiçbir kimse hakkında ön yargılı olmamalıdır.

10 — Cahiliyet devrine ait bilgilere dalmamalı, çalışmalarını dini ilimlere teksif etmelidir.

11 — Fakirleri göz ardı etmemeli, durumlarıyla ilgilenmelidir.

12 — İnsanlara karşı tevazuda bulunmayı kendine şiar edinmeli, her ân acze düşebileceğini ve bir başkasına muhtaç olabileceğini unutmamalı, dolayısıyla hiç bir kimseye karşı böbürlenmemelidir.

13 — Fazla gülmemeli, çok şaka yapmamalı, kendini ilgilendirmeyen konulara karışmamalıdır.

14 — Allah'a karşı ma'siyet sayılmayan, mertliğe halel getirmeyen konularda, herkese ayak uydurmalıdır.

15 — Herkesçe kötü sayılan işlerden kendini uzak tutmalı, kimseden şikâyetçi olmamalıdır.

16 — Ailesine ve çocuklarına ait meseleleri, arkadaş meclislerinde dile getirmemelidir.

17 — Allah rızası için yaptığı işleri, başkalarına anlatmamalıdır.

18 — İnsanlarla olan münasebetlerinde, güler yüzlü, tatlı sözlü olmalı, Allah'tan başkasına bel bağlamamalıdır.

19 — Tarih kitaplarını çok okumalıdır Çünkü bu tür kitapları okumak, insana geçmişten çok şeyler kazandırır (12).

(12) el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 565 - 588.

Ebü Hayyân, insanlarla kurduğu beşeri münasebetlerinde son derece titiz ve ölçülü davranırdı. İçinde yaşadığı hayat şartları O'nu tutumlu olmaya zorlamıştı. Hatta bazı kaynaklar; herkes cömertlikle övünürken Ebü Hayyân cimrilikle iftihar ederdi, şeklinde ifadeler kullanmıştır. Aynı kaynakların ifadelerine göre Ebü Hayyân, talebesi es-Safedi'ye : «Sana cimri deseler bile, cebindeki paraya sınımsız sarıl ve ona sahip çık. Çünkü, insanların sana, cimrisin demeleri, el uzatıp onlardan yardım istemenden daha hayırlıdır» (13) demiş ve bu talebesine, kendine ait şu mısraları okumuştur :

(14)

وَجَاؤَكَ فَلَسَّا قَدْ نَدَانِي حَبَابِي
أَأَنْتَبُ فِي تَحْمِيلِهِ وَأُضْمِرُهُ
قَسِيمًا رَجَاءً لِلنِّجَاحِ مِنَ الْعَقْمِ
.....

«Keseme giren bir parayı talep etmen, kısır olan kimseden yavru beklemene benzer. Ben o parayı kazanmada yorulacağım sonra da onu zayedeceğim hal!.....»

Ebü Hayyân, tutumlu olmasına ve başkalarına muhtaç olmamak için paraya ve mala karşı büyük ölçüde meyiletmesine rağmen, bazen paranın insan için büyük bir tehlike arzettiğine inanmış ve aşağıdaki manzumelerinde bunu dile getirmiştir :

(15)

إِنَّ الْكَدْرَ أَرَاهِمُ وَالنِّسَاءَ كِلَاهُمَا
بَهْرَعَنَ ذَا اللَّبِّ الْمَتِينِ عَنِ التَّقَى
لَأَتَأَمَّنَنَّ عَلَيْهِمَا إِنْسَانًا
فَقُرَى إِسَاءَةً عَلَيْهِ إِحْسَانًا

«İnsanoğlu, kadına ve paraya hiç güvenmesin. Çünkü bunlar insanın aklını başından alır, doğru yoldan saptırır, işlediği kötü şeyleri gözüne, iyi iş yapıyormuş gibi gösterir».

(16)

أَتَسَى بِشَفِيعِ لَيْسَ يُحْكِنُ رَدُّهُ
تَصِيرُ صَعْبَ الْأَمْرِ أَهْوَنَ مَا يَرَى
دَرَاهِمُ بِمِضِّ الْجُرُوحِ مَرَاهِمُ
وَتَقْصِيرُ لِبَا نَسَاتِ الْفَتَى وَهَوْنًا

(13) a.g.e., II, 543.

(14) a.g.e., II, 543.

(15) a.g.e., II, 543.

(16) a.g.e., II, 543.

«Geri çevrilmesi mümkün olmayan bir vasıta ile geldi; yaralara merhem olan beyaz dirhemle geldi ki, bu dirhemler, yapılması güç olan işleri son derece kolaylaştırır. Her gencin arzusunu rahatlıkla yerine getirir». Müellif hoş sohbetli ve tatlı dilydi. Meclisine katılanlar O'nu zevkle dinlerdi. Verdiği ders-ten ve yaptığı uzun sohbetlerden hiç usanmazlardı. Uzak mem-letlerden gelerek O'nun tedrisat halkalarına katılıp, önünde diz çökerek O'nun ilminden ve feyzinden faydalanan pek çok talebesi vardı. Ebû Hayyân, zeki talebelerini diğerlerinden daha fazla sever ve onlara karşı saygı duyardı. Müellif latifeyi sever ve zaman zaman latife yapardı. Latifelerini bazen nazmede-rek yapardı. Mesela yünden işlenmiş elbise giyen bir gence hi-taben şu beytleri nazmetmiştir :

(17)

أَيُّهَا كَاسِيَا مِنْ جَبَدِ الصُّوفِ نَفْسَهُ   وَبَاعَا رَبَائِنَ كُلِّ فَضْلٍ وَمَنْ كَيْسَ
أَتْرَاهُ بِصُوفٍ وَهُوَ بِأَلْبَنِسٍ مُبْسِحٍ   عَلَى نَعْجَةٍ وَالْيَوْمَ أَمْسَى عَلَى كَيْسَ

«Ey kendisini yünün en kalitelisiyle giydiren! Ey her türlü fazilet ve nezaketten yoksun olan! Dün dışı koyunun, bu gün de bir koçun sırtında bulunan yün ile mi övünürsün!».

Eserleri :

Ebû-Hayyân'ın bütün hayatı, ilim tahsil etmek, talebe okut-mak, hak uğruna mücadele vermek ve muhtelif ilim dalların-da kitap telif etmekle geçtiği bir gerçektir. Müellif'in telif etti-ği eserleri, mühtelif kaynak kitaplarda, farklı sayılarda zikre-dilmektedir.

Mesela eş-Şevkânî, «el-Bedru't-Tâli'» adlı kitabında 37; (18) İbn Hacer, «ed-Durâr el-Kâmine» adlı kitabında 43; (19) el-Ketbi, «Fevâtü'l-Vefeyât» adlı kitabında 44; (20) Brockelmann «Supplementband» adlı kitabında 20; (21) İbnu'l-İmâd, «Şeze-râtu'z-Zehab» adlı kitabında 22, (22) eserinin adını verirken,

(17) a.g.e., II, 537.

(18) eş-Şevkânî, el-Bedru't-Tâli', II, 289-290.

(19) İbn Hacer, ed-Duraru'l-Kâmine, V, 71-72.

(20) el-Ketbi, Fevâtü'l-Vefeyât, IV, 72-73.

(21) Brockelmann, Supplementband, II, 135-136.

(22) İbnu'l-İmâd, Şezerâtu'z-Zehab, VI, 147.

«Hediyetü'l-Ârifin» müellifi Bağdatlı İsmail Paşa ise Ebû Hayyân'ın telif ettiği eserlerden 58 (23) kitap adı vermiştir.

Biz, Ebû Hayyân'ın telif ettiği eserlerden sayıca en fazla zikreden Bağdatlı İsmail Paşa'nın verdiği kitap listesini aşağıya çıkarmayı uygun bulduk :

- el-Bidâye Ve'n-Nihâye Fi 'İlmi'l-Kâfiye,
- el-İthâfu'l-Erib Bimâ Fi el-Kur'ani Mine'l-Garib,
- el-Esir Fi Kırâeti İbn Kesir,
- el-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk,
- İrtişâfu'd-Darb Fi Lisâni'l-'Arab,
- el-İrtidâ' Fî ed-Dâdi Ve ez-Zâ',
- el-Esfâr el-Mulahhas Min Kitâbi's-Saffâr,
- el-İ'lâm Bî Erkâni'l-İslâm,
- el-Elme' Fi İfsâdi İcâzeti'd-Dayâ',
- el-Enver el-A'lâ Fi İhtisâri'l-Muhallâ,
- el-Bahru'l-Muhit,
- el-Birrü'l-Celiyy Fi Kırâeti Zeyd b.'Aliy,
- et-Tecrid Li Ahkâmi Sibaveyh,
- Tuhfetü'n-Nedüs Fi Nuhâti Endelüs,
- et-Tezyil Ve't-Tekmil,
- et-Takrib,
- et-Tezkira,
- et-Tedrib,
- Takribu'n-Nâi Fi Kırâeti'l-Kisâi,
- et-Tercil,
- el-Hulelü'l-Hâliye Fi Esânidi'l-Kırâati'l-'Âliye,
- Hulâsatu't-Tıbyân Fi İlmi'l-Ma'âni Ve'l-Beyân,
- er-Ramza Fi Kırâeti Haza,
- er-Ravdu'l-Bâsim Fi Kırâeti 'Âsım,
- Zehvu'l-Mülk Fi Nahvi't-Türk,
- eş-Şezâ Fi Mes'eleti Kezâ,
- eş-Şezetü'z-Zehbiyye Fi 'İlmi'l-'Arabiyye,
- Şerh Tuhfetü'l-Mevdûd,
- 'İkdu'l-Leâli Fi'l-Kırâati's-Seb'il-'Avâli,
- Gâyetü'l-İhsân,
- Gâyetü'l-Matlûb Fi Kırâeti Ya'kûb,
- el-Fadlu Fi Ahkâmi'l-Vasl,

(23) Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyetü'l-Ârifin, II, 152 - 153.

- Kitâbu'l-Ef'âl Fi Lisâni't-Türk,
- el-Lâmiyye (Kırâet ilmine daîrdir),
- el-Lemhatu'l-Bedriyye Fi 'İlmi'l-'Arabiyye,
- el-Mubdi',
- Mecâni el-Hasr Fi Târihi Ehli'l-'Asr,
- el-Mahbûr Fi Lisâni'l-Yahmûr,
- el-Meznu'l-Hâmir Fi Kırâeti İbn 'Âmir,
- el-Miskû'l-Mürşid,
- Meşihatı İbn Ebi Mansûr,
- el-Mukarrib,
- el-Milha,
- el-Menâfi' Fi Kırâeti Nâfi',
- Mantiku'l-Hurs Fi Lisâni'l-Furs,
- Menhecû's-Sâlik Fi'l-Kelâmi 'Alâ Elfiyet İbn Mâlik,
- el-Mevridü'l-'Azîz Fi Mu'âredati Kasideti Ka'b,
- el-Mevridü'l-Gamr Fi Kırâeti Ebi 'Amr,
- el-Mevfûr Fi Târihi Ahkâmi İbn 'Ufûr,
- Nesrû'z-Zehr ve Nazmü'z-Zühr,
- en-Nüdâr Fi el-Meslâti 'An Nüdâr,
- en-Nazaru'l-Hasbî Fi Cevâb Es'ilet ez-Zehebî,
- Nefhu'l-Misk Fi Sirati't-Türk,
- en-Nüketü'l-Hisân,
- Nevâfisü's-Sihr Fi Demâisi's-Şi'r,
- Nûnu'l Gabeş Fi Lisâni'l-Habeş,
- Nihâyetü'l-'İrâb,
- en-Nehrü'l-Mâddü Mine'l-Bahr,

Daha önce zikrettiğimiz gibi, Ebû Hayyân çok yönlü bir şahsiyettir. O'nun ilmi faaliyetleri arasında yer alan en önemli gayret ve mesâilerinden biri de, çok sayıda ilim adamı yetiştirmesidir. Ebû Hayyân'dan ders alan ve muhtelif ilim dallarında ün yapan talebelerinden bazıları şunlardır :

- es-Sefâkusi; İbrahim b. Muhammed (v. 742/1342) (24),
- Takiyyuddin; Muhammed b. Abdillatif b. Yahya b. Ali b. Temmâm eş-Şâfi'i (v. 744/1344), (25).

(24) İbnu'l-İmâd, Şezerâtü'z-Zeheb, VI, 145.

(25) a.g.e., VI, 141.

— Burhānuddin; İbrāhim b. Lācin b. Abdillāh eṣ-Şāfi'i, (v. 749/1348) (26),

— Burhānuddin; İbrāhim b. Ali b. Yahya b. Halef en-Nahvi (v. 749/1348) (27),

— Tacuddin; Ahmed b. Abdilkādir b. Ahmed b. Muhammed (v. 749/1348) (28),

— Şihābuddin; Ahmed b. Yahya b. Fadlillāh b. Mücellā (v. 749/1348) (29),

— Bedruddin; el-Hasen b. Kāsim b. Abdillāh b. Ali el-Murādi (v. 749/1348) (30),

— Muhibbuddin; Muhammed b. Abdillāh b. Muhammed b. Lübb b. es-Sāiğ el-Ernevi (v. 749/1348) (31),

— Ebu'l-Abbās; Ahmed b. Sa'd b. Muhammed el-Askeri (v. 750/1350) (32),

— Cemāluddin es-Sübki; Hüseyin b. Ali b. Abdilkāfi b. Ali b. Temmām b. Yūsuf (v. 755/1354) (33),

— es-Semin; Ahmed b. Yūsuf b. Muhammed (v. 756/1355) (34),

— Takiyyuddin es-Sübki; Ali b. Abdilkāfi b. Ali b. Temmām (v. 756/1355) (35),

— Cemaluddin İbn Hişām; Abdullāh b. Yūsuf b. Ahmed b. Abdillāh (v. 761/1360) (36),

— Behāuddin es-Sübki; Ahmed b. Ali b. Abdilkāfi (v. 773/1372) (37),

---

(26) a.g.e., VI, 158.

(27) a.g.e., VI, 158.

(28) a.g.e., VI, 159.

(29) a.g.e., VI, 160.

(30) a.g.e., VI, 168.

(31) a.g.e., VI, 160.

(32) a.g.e., VI, 165.

(33) a.g.e., VI, 177.

(34) a.g.e., VI, 179.

(35) a.g.e., VI, 180.

(36) a.g.e., VI, 191.

(37) a.g.e., VI, 145.

- es-Safedi, Halil b. Eybek, (v. 764/1363) (38),
- Şihabuddin İbnu'n-Nakib; Ahmed b. Abdirrahmân b. Abdirrahim (v. 764/1363) (39),
- İbn Akil; Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillah b. Muhammed el-Kureşi (v. 769/1367) (40),
- Tacuddin es-Sübki, Abdulvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi (v. 771/1370) (41),
- Cemalüddin el-İsnavi; Abdurrahim b. Hasan b. Ali b. Ömer b. Ali b. İbrahim (v. 772/1370) (42),
- Nâzimü'l-Ceyş; Muhemmed b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdidâdim (v. 778/1377) (43),
- İbn Merzûk; Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (v. 781/1380) (44),
- Şemsuddin İbnu'n-Nakkâş; Muhammed b. Ali b. Abdilvâhid b. Yahya b. Abdirrahim (v. 783/1361) (45),

Vefatı

Ebû Hayyân, 745/1344 senesi Safer ayınının 28. Cumartesi günü akşam üstü Kahire'deki eyinde vefat etmiştir. Cenazesi, Babun-nasr dışında bulunan Sofiyye mezarlığında defnedilmiştir. Ölümü üzerine bir aydan fazla bir zaman geçtikten sonra, O'nun için Şamda'ki Emevi Camiinde Rabiyülâhir ayında giyabî cenaze namazı kılınmıştır. Ebû Hayyân hayatının son yıllarını, gözlerini kaybetmiş, kör olarak yaşamıştır (46).

Endülüslü bazı ilim adamları, Ebû Hayyân'ın vefat yılını, 743/1342 olarak vermektedir (47). Ancak müellif'in vefat ettiği

(38) a.g.e., VI, 200.

(39) a.g.e., VI, 200.

(40) a.g.e., VI, 214.

(41) a.g.e., VI, 221.

(42) a.g.e., VI, 223.

(43) a.g.e., VI, 259.

(44) a.g.e., VI, 271.

(45) a.g.e., VI, 198.

(46) el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 538; İbnu'l-İmâd, Zerezâtü'z-Zeheb, VI, 147; ez-Zrikli, el-A'lâm, VIII, 26.

(47) el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 559.

yer olan Mısır ve diğer doğu memleketlerinde bulunan ulemanın tesbit ettiği vefat tarihinin (745-1344) daha isabetli olacağı kanaati hakim olmaktadır. Çünkü Ebû Hayyân, Endülüs ulemasının bulunduğu yerden uzak, doğu uleması arasında vefat etmiştir.

Ebû Hayyân'ın ölümü ile İslâm âlemi, takriben bundan altıbuçuk asır önce, büyük bir ilim adamını, eşsiz mücâhid bir imamı, selef-i Sâlih'in yolundan ayrılmayan ve hür düşüncenin bir liderini kaybetmişti. Fakat O, geride bıraktığı ve günümüze kadar değerini kaybetmeyen eserleriyle hâla yaşamaktadır. Ebû Hayyân'ın ardından binlerce insan gözyaşı dökmüş, mâtemlere bürünmüştür. Vefatından sonra pek çok kimse, hakkında iyi şeyler söylemiş, O'nun değerli bir insan olduğuna hükmetmiştir. Biz burada sadece, ölümü üzerine, talebesi es-Safedî'nin (v. 764/1363) hocası olan Ebû Hayyân hakkında nazmettiği şu beytleri zikretmekle yeneceğiz :

(48)

مَاتَ إِسَامٌ كَانَ فِي قِتَّةِ	بُرَى إِسَامًا وَ النَّوْرَى مِنْ وَرَا
بَكَى لَهُ زَيْدٌ وَعَمْرٌو فَمِنْ	أَشْجَلَةِ النَّحْوِ وَيَسْرُ قَرَا
تَفْسِيرُهُ الْبَحْرُ النَّحِيطُ وَالنَّوْرَى	بِهَيْدَى إِلَى رُؤَايَةِ الْبُؤْهَرَا
وَوَرَّثَهُ فِي سُنَّةِ الْمُصْطَفَى	أَصْدَقُ مَنْ يَسْمَعُ إِنْ أَخْبَرَا
وَنَسَاعِرَا فِي تَنْظِيمِهِ مُلَلَا	كَمْ حَرَّرَ اللَّفْظَ وَكَمْ حَبَّرَا
إِنْ مَاتَ فَالِدِكْوَالُ خَالِدَا	بِحَيَاةٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُنْشَرَا
وَعَقَّةٌ مِنْ رَبِّهِ رَحْمَةً	تَوَرَدُهُ قِي حَنْبِرٍ وَأَكْرَمَا

«Sahasında oterite olan ve insanları peşinden sürükleyebilen lider vefat etti. Nahiv kitaplarında misal olarak geçen Zeyd ile Amr ve bu ilimle uğraşanlar O'nun için ağladı. O'nun «Bahru'l-Muhît» adlı tefsiri, bu sahada istifade etmek isteyenler için nefis bilgiler bahşeden bir deryâdır. Hz. Peygamber Mustafâ (s.a.v.)'nın hadislerini rivâyet ettiğinde, en sahih ve en doğrusunu rivâyet eder. O, eşine ender rastlanan bir şâirdir. Nice manzûme ve kasideler yazmıştır. Kendisi ebedî âleme irtihâl etmişse de anısı haşır gününedek yaşayacaktır. Rabbi O'nu Rahmetine gark etsin. Mahşer gününde Havz-ı Keşer'den kana kana içmesini O'na nasip etsin».

Ebû Hayyân'ın hayatı, hocaları, talebeleri ve eserleri hakkında bilgi veren eski ve yeni olmak üzere pek çok kaynak O'nu övmüş ve ilmi şahsiyetinden söz etmiştir (49).

İlmi Ve Edebi Şahsiyeti

Bilindiği gibi bir müellif'in değeri, karakterine, sosyal hayattaki yerine, ilmi faaliyetlerine ve telif ettiği eserlere bağlıdır.

Ebû Hayyân'ın Mısır'a geldiği devirde, Mısır, Şam, Bağdat, Küfe, Basra birer ilim merkezi hâline gelmiş, İslâmi, tarihi, edebi ve ictimai sahalarda yapılan çalışmalar, İslâm kültürü ve edebiyatını vucûde getirmişti. Memlûkler devrinde, haçlı akınları ve Moğol istilâsı ile duraklayan ilmi ve kültürel hayatın tekrar canlandığı görülür Memlûk sultanları ilim ve kültürün devleti ayakta tutmada önemli rolü olduğunu anlamışlardı. Bu yüzden ilim adamlarına değer vermiş ve onların sevgisini kazanmışlardı.

İlk tahsilini memleketinde yapan müellif, ilmi faaliyetlerin son derece hareketli olduğu ve bir ilim merkezi haline gelmiş bulunan Mısır'a yerleşmiştir. Birer ilim merkezi olan Mısır ve Şam'da muhtelif ilim dallarında pek çok kitap telif edilmiş ve çok sayıda ilim adamı yetişmişti. Bilgi hazinesini artırmak ve kültürünü geliştirmek isteyen Ebû Hayyân, elbette mevcûd imkânlardan faydalanacak ve kendisini en mükemmel bir şekilde yetiştirme fırsatını bulacaktı.

Ebû Hayyân, Mısır'da ve diğer ilim merkezlerinde, Arap dili ve edebiyatı, nahiv, sarf, lûgat, tefsir, hadis ve diğer dini ilimleri arzu ettiği seviyede öğrenmek için bu dallarda kendisine ders verebilecek ilim-irfân sahibi faziletli hocaları kolaylıkla bulabilmiştir. O, bir yandan hocalarından ders alırken

(49) İbn Tağri Berdi, en-Nucûmu'z-Zâhire, X, 111-115; Tacuddin es-Sübki, Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ, IX, 276-307; İbnu'l-Cezerî, Gâyetü'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ, II, 285-286; İbn Hacer, ed-Duraru'l-Kâmine, V, 70-76; ed-Dâvûdî, Tabakâtü'l-Müfessirin, II, 286-291; İbnu'l-İmâd, Şezerâtu'z-Zehab, VI, 145-147; el-Makkarî, Nefhu't-Tib, II, 535-584; Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyatü'l-Arifin, II, 152-153; el-Ketbi, Fevâtü'l-Vefeyât, IV, 71-79; et-Tefsir Ve'l-Müfessirün, (Dr. Zehebi), I, 317-321; ez-Zrikli, el-A'lâm, VIII, 26; Brockelmann, Suppl., II, 135-136.

öbür yandan da durmadan kitap okuyor, talebeye ders veriyor ve ibâdetle meşgul oluyordu. es-Safedi, hocası Ebû Hayyân hakkında şöyle der : «Ebû Hayyânı ne zaman gördümse, O'nu ya ders dinlerken, ya kitap okurken, ya kitap yazarken, ya ibâdet yaparken, ya da bir şeyle meşgul olurken görürdüm.» (50).

Ebû Hayyân'ın eserlerini gözden geçirdiğimizde, O'nun, geniş kültüre sahip, ilmi seviyesi yüksek ve emsali ender bulunan bir şahsiyet olduğunu görürüz. O, muhtelif ilim dallarında tahsil yapmış ve bu dallarda pek çok eser telif etmiştir.

Mesela Tefsir ilminde; «el-Bahru'l Muhit»; «en-Nehrü'l Maddü mine'l-Bahri» 51).

Kırâet ilminde; «İkdu'l-Leâli Fil-Kırâati's-Seb'il-'Avâli»; «er-Ravdu'l-Bâsim Fi Kırâeti 'Âsim»; «Gâyetü'l-Matlûb Fi Kırâeti Yaküb»; el-Kasidetü'l-Lâmiyye» (52).

Belâgat ilminde; «Hulâsatu't-Tibyân Fil-Ma'âni Ve'l-Beyân» (53).

Nahiv ve sarf ilminde; «et-Tezkira»; «el-Lemha», «el-Mubdi»; «İrtişâfu'd-Darb Fi Lisâni'l-'Arab»; «el-İrtidâ' Fi'd-Dâdi Ve'z-Zâi»; «Gâyetü'l-İhsân»; «el-Menhecü's-Sâlik 'Alâ Elfiyeti İbni Mâlik»; «et Tezyil Ve't-Tekmil»; «el-Milha»; «et-Tehyil»; «et-Takrib»; «et-Tedrib»; «Nihâyetü'l-İrâb» (54).

Tarih ilminde; «Mecâni el-Hasr Fi Âdâbi ve Târihi Liehli'l-'Asr» (55).

Tabakat'ta; «Tabakâtü Nühâti'l-Endelüs»; «en-Nüdâr» (56).

Türk Dilinde; «el-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk»; «Zehvü'l-Mülk Fi Nahvi't-Türk»; «el-Eflâl Fi Lisâni't-Türk» (57).

(50) İbnu'l-İmâd, Şezerâtu'z-Zeheb, VI, 145; eş-Şevkâni, el-Bedru't-Tâli', II, 288; Dr. ez-Zehebî, et-Tefsir Ve'l-Müfessirün, I, 317.

(51) Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, I, 223; II, 1993-1994.

(52) a.g.e., II, 1039, 1152, 1194; Bağdath İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Ârifin, II, 152; ez-Zrikli, el-A'lâm, VIII, 26.

(53) Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, I, 317.

(54) a.g.e., I, 45, 61, 86, 393, 405; II, 1189, 1561, 1580, 1805, 1818, 1882; ez-Zrikli, el-A'lâm, VIII, 26.

(55) Kâtib Çelebi Keşfu'z-Zunûn, II, 50; Bağdath İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Ârifin, II, 153.

(56) Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, II, 1108, 1958; ez-Zrikli, el-A'lâm, VIII, 26.

(57) Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, I, 49; II, 962; ez-Zrikli, al-A'lâm, VIII, 26.

Fars Dilinde; «Mantiku'l-Hurs Fi Lisâni'l-Furs» (58).

Habeş Dilinde; «Nûru'l-Gabeş Fi Lisâni'l-Habeş, (59) gibi eserler yazmıştır. Bu da, müellif'in ünlü bir dilci olduğu gibi, devrinde geniş ölçüde yaygın olan dinî ilimlerde de özellikle «Tefsir» ilminde, son derece başarılı olduğunu ve bu konuda çağdaşı ulemanın güvenini kazandığını gösterir.

Makalemizin ikinci kısmını teşkil eden «Tefsirdeki metodu»nu işlerken ele alacağımız «el-Bahru'l-Muhit» adlı eseri, tefsir dalında yazdığı en büyük ve en mükemmel eserdir. Bu eseri çok geniş bulan müellif, tekrar ele almış ve ihtisar ederek iki cilt hâline getirmiş ve «en-Nehrü'l-Mâddü Mine'l-Bahr» adını vermiştir (60). Bu da O'nun tefsir ilmindeki kudretini ve bu daldaki payını gösterir.

Ebü Hayyân, düz ifâdelerinde olduğu kadar, manzumelelerinde de son derece başarılı olmuştur. Kırââtla ilgili olan «'İkdu'l-Leâli» ve «el-Kasidetü'l-Lâmiyye» gibi bazı eserlerini manzum olarak yazmıştır. Ayrıca bir d'vânı da vardır. O, her türlü tenkide açıktı. Bu husûsiyeti aşağıdaki manzumesinde bâriz bir şekilde görülmektedir :

(61)

عُدَاتِي لَهُمْ فَضْلٌ عَلَيَّ وَمِنِّي   فَلَا زَهَبَ الرَّحْمَنُ عَنِّي الْأَعْرَابِيَا
هُمْ بِحُشْوَاعِنِّي زَلَّتِي فَاجْتَنِبْتَهَا   وَهُمْ نَا فَسُونِي فَانْكَسَبْتِ الْعَالِيَا

«Düşmanlarımın üzerimde lütufları, minnetleri vardır. Allah (c.c.) düşmanları benden eksik etmesin. Onlar hatalarımı araştırdılar, ben de o hatalardan sakındım. Onlar benimle yarış yaptılar, ben de çalışıp yüce mevkilere ulaştım».

Müellif ilim tahsil etmek için mutlaka bir hocaya ihtiyaç bulunduğuna inanır. Hatta tahsilin sadece zekâ ile yapılabileceğine inananları cahillikle nitelemiş ve maksadını şu mısralarıyla ifâde etmiştir :

(58) Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, II, 1864; ez-Zrikli, el-A'lâm, VIII, 26.

(59) Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, II, 1983; ez-Zrikli, el-A'lâm, VIII, 26.

(60) Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, I, 226.

(61) Tacuddin es-Sübki, Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ, IX, 285; el-Makkarî, Nefhu't-Tib, II, 564.

يَظُنُّ الْعَمْرُ أَنَّ الْكُتُبَ تَجِدِي   أَلَا زَهْنٌ لِأَتْرَاكِ الْعُلُومِ
 وَمَا يَدْرِي الْجَهْلُ بِأَنَّ فِيهَا   فَوَإِذَا حَيَّرَتْ عَقْلَ الْقَهْمِ
 إِنَا رُمْتُ الْعُلُومَ بِغَيْرِ نَسِيخٍ   ضَلَّكَ عَنِ الصِّرَاطِ السُّنَنِ
 وَتَلَّتْهُنَّ الْأُمُورُ عَلَيْكَ حَتَّى   تَصِيرَ أَضَلَّ مِنْ تَوْمَاتِ الْحِكْمِ

«Tecrübesiz kimse, akıl sahiplerinin sadece kitap okumak süretiyle ilim tahsil edilebileceğini sanır. Oysa bu kimse, ilim tahsil ederken, zeki kimseleri bile hayrete düşürecek anlaşılması zor meselelerle karşılaştığını bilmez. Eğer hocasız ilim tahsil etmeye kalkarsanız, doğru yoldan ayrılır, sapırsınız. Her şey karışır, hatta feylosof Thoma'dan daha sapık duruma düşersiniz».

Ebü Hayyân, gerçeği ne zaman ve nerede bulursa ona sahip çıkardı. Mesela uzun zaman üzerinde çalıştığı, ömrünün yarısından fazlasını uğruna harcadığı nahiv ilmiyle haşır neşir olduğunu, Zeyd ile Amr'ın kavgaları sonunda, sahip olduğu şöhretten başka bir şey elde edemediğini ifâde ettikten sonra, hem dünya hem de âhirette faydalı olan fıkıh ilmi ile uğraşacağını manzum beytlerinde dile getiriyor ve bu vesile ile daha sonra intisab ettiği mezhebin kurucusu İmam Şâfi'i'yi öven şu beytlerini nazm ediyor :

وَمَا الْفِقْهُ إِلَّا أَضَلُّ مِنْ أَحْمَدَ   فَجَبَّرَ لَهُ عَزْمًا وَجَدَّ لَهُ سَعْمًا
 وَكُنْ تَسَابِعًا لِلتَّافِعِينَ وَسَالِكًا   طَرِيقَتَهُ تَبْلُغُ بِهِ غَايَةَ الْقَضِيَا

«Fıkıh ilmi, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) getirdiği dinin temelidir. Bundan dolayı, bütün imkânlarını kullanarak onu öğrenmeye çalış. Onun için gayret göster. Bu konuda İmam Şâfi'i'ye uy. O'nun yolunda yürü ki, o sayede en son gâye'ye erişesin».

(62) Tacuddin es-Sübki, Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ, IX, 286; el-Makkarî, Nefhu't-Tib, II, 536.

(63) Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, II, 555.

Bazı kaynaklarda geçen kayıtlardan anlaşıldığına göre, müellif önce Zâhiri mezhebine mensûb iken, doğuya gelip Mısır'da yerleştikten sonra Şâfi'i mezhebine intisab etmiştir (64). İmam Şâfi'iyi öven beytleri de bu haberi destekler mahiyettedir. Çünkü, Ebû Hayyân gibi güvenilir bir ilim adamının, kendisinin kabul etmediği ve içten inanmadığı hususu bir başkasına tavsiye etmesi düşünülemez.

Ebû Hayyân, kendisine yapılan tenkidi hoş karşıladığı ve bundan dolayı memnuniyet izhar ettiği gibi, kendisi de başkalarını rahatlıkla tenkid edebiliyor ve söylemek istediğini sakınmadan söyleyebiliyordu. Bir kimseyi tenkid etmek istediğinde, tenkid edeceği kişinin, önce sözlerini zikreder, tekidini bu sözlere göre yapardı. Bunun için bir misal vermek gerekirse, mezhebinde çok mutaassıb olduğunu kabul ettiği Zemahşeri'ye yaptığı tenkidi zikrebiliriz. Müellif önce Zemahşeri'nin, (65)

• قَالَ الزَّحَّافِيُّ : وَبِهَذَا يَعْلَمُ أَنَّ أَغْرَافَ الْعُلُومِ وَأَعْلَامَ مَنْزِلَةِ عِنْدَ اللَّهِ
عِلْمُ الْمَدِينِ وَالْقَوَّامِ وَلَا يُفِيرُكَ عَنْهُ كَثْرَةُ أَعْدَائِهِ بَلَّغَ الْعَرَابِيِّينَ تَلْقَاهَا حَسَدًا.

«Zemahşeri şöyle der: Böylece anlaşıyor ki ilimler içinde en şerefli ve Allah (c.c.) katında mertebesi en yüce olan ilim, adâlet ve tevhid ilmidir. Bu ilme karşı olan düşmanların sayısı çok fazla olsa bile, bu, seni ürkütmesin. Çünkü, güçlü olanlar her zaman haset edilirler» sözünü zikrederek O'nu şöyle tenkid etmiştir; «Zemahşeri, yukarıdaki ifâdesinde geçen «adâlet» ve «tevhid» kelimeleriyle, Mutezile mezhebine mensup olanları kastediyor. Çünkü onlar kendilerine bu adı vermişlerdir. Zemahşeri, mezhebine karşı taassubundan dolayı, neredeyse, münasebet olsun ya da olmasın her sözün arasına mezhebinin adını sıkıştıracaktır», demektedir.

Ebû Hayyân çok yönlü bir ilim adamıydı. Daha önce zikrettiğimiz gibi, O, muhtelif ilim dallarında elliye aşkın kitap telif etmiştir. O'nun önemli yönlerinden biri de, yabancı dillere karşı ilgi duymasıdır. Türkçe, Farsça ve Habeşçe gibi kendisine yabancı dilleri öğrenmiş, bunlarla ilgili dil bilgisi kitap-

(64) Dr. ez-Zehabi, et-Tefsir Ve'l-Müfessirûn, I, 318.

(65) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, II, 276.

ları yazmıştır. Muhtelif dallarda yazdığı eserlerini sıralarken bu dillerle ilgili telifatını da zikretmiştik. Kendisine yabancı olan bu diller arasında Türkçe'ye daah fazla önem vermesi açısından Ebû Hayyân'ın sadece dilimizle ilgili çalışmalarını dile getirmek istiyoruz.

Ebû Hayyân'ın Türk diline meyletmesi, onu mükemmel bir şekilde öğrenmesi, bu dil ile ilgili gramer kitapları yazması, Mısır'a yerleştiği zamanın, Memlûler devrine rastlamış olmasına bağlı olduğu söylenebilir. Çünkü, daha Abbâsiler zamanından başlayarak Suriye ve Mısırda Türk askeri kuvvetlerin varlığı, Mısır'da gerçek bir Türk sülâlesi olan Tolonlular hâkimiyetinin kurulmasıyla başlayan Türk unsurunun ordu ve devlet teşkilatında devamlı olarak çoğalması, Türkçe'ye ehemmiyet kazandırmıştır.

Memlûkler arasında Türklerden başka bazı unsurlar da bulunmakla beraber, çoğunluk daima Türklerden teşekkül ediyordu. Bu yüzden Suriye ve Mısır'ın en yüksek edebi ve ilmi gelişmesi, Türk devresine tesadüf eder (66). Memlûkler devrinde bilhassa ordu ve saray dilinin Türkçe olması, Memlûklerin idâre alanına giren yerlerde Türk diline büyük önem kazandırmıştır.

İşte müellif'in Türk diline karşı ilgi duyması, bu dil için gramer kitapları yazabilecek seviyede öğrenmiş olması herhalde, yukarıda zikredildiği gibi, Türk dilinin hâiz olduğu ehemmiyete bağlıdır. Bu dili sadece öğrenmekle yetinmeyip, aralarında 1312 senesinde İstanbul'da basılan (67) «el-İdrâk Li Lisani'l-Etrâk» adlı eserin de bulunduğu Türk diline ait dört kitap telif etmesi de, kendisinin bir dilci olma vasfına sahip bulunmasına bağlıdır denebilir.

Ebû Hayyân, sağlam bir inanca sahipti. Felsefi hurafelerden sakınır, Mu'tezile ve Mücessime mezheplerinden uzak dururdu. Hz. Ali'ye karşı büyük saygı duyar ve O'na sevgi beslerdi. Takvâ sahibiydi. Kur'ân okurken ağlardı. Uzun boylu, güler yüzlü, hoş sedâli, teni kırmızı benizli, sakallı ve uzun saçlı idi. Saçlarını omuzlarına sarkıtırdı. Talebelerine İbn Mâlik'in

(66) Ord. Prof. M. Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, 314.

(67) a.g.e., 314.

kitaplarını tavsiye eder, anlamdıkları zor ibareleri çözer, kapalı olan yerleri izah ederdi. Haccdan döndükten sonra, Kahiredeki Mansûriye medresesinde tefsir ve hadis dersleri okutmuş, aynı zamanda İbn Nahhâs'ın gramer derslerine de devam etmiş ve daha önce de zikrettiğimiz gibi, hocası (698/1298) senesinde vefat edince, O'na halef olmuştur. Ebû Hayyân'ın ifâdeleri son derece açık ve net idi. Ancak Kur'ân-ı Kerim dışında

ق harfini ك harfine yakın telaffuz ederdi.

Ebû Hayyân tefsir, hadis ve kırâât ilimlerinde elde ettiği şöhreti yanında O'nun nahiv ilminde de tefevvuk ettiğini, hatta Ebû Hayyân denince ilk akla gelen önemli özelliğinin nahivci olduğunu dikkatten uzak tutmamak gerekir. O'nu, Ebû Hayyân et-Tevhidi'den ayırd etmek için kendisine, «Ebû Hayyân en-Nahvî) lâkabı verilmiştir. Müellif'in bu konudaki yeterliliği ve devrinde kazandığı büyük şöhreti dile getiren bazı manzumelere de rastlanmaktadır. Mesela bunlardan şair İbn Vekil'in (v. 716/1317) şu veciz iki beyti bize bu hususta bir fikir verebilir :

(69)

فَانُوا أَسْوَحِيَّانَ غَيْرُ مُدَارِعِ
إِسْمُ الْبَلْبُوكِ عَلَى التَّغْوِ وَأَيْسَى
مُكَّ الشَّعَابِ قَطَعَتْ بِالْإِعْتِاعِ
شَاهِدُكَ كَثِيْفَةٌ عَلَى الْمِصْرَاعِ

Ebû Hayyân kesinlikle nahivcilerin kralıdır, dediler. Ben de ittifakla kabul edilmiştir; kralların isimleri bankınotu üzerinde yazılıdır. Fakat ben O'nun künyesini, ilim-irfân yuvasına açılan kapının üzerinde yazılmış gördüm, dedim».

Bunun yanında talebesi es-Safedi'nin, (v. 764/1363) O'nu nahivcilerin sultanı sadedinde takdim ettiği aşağıdaki mısraları da burada zikretmek yerinde olur :

(70)

سُلْطَانٌ عِلْمِ التَّغْوِ أَنَا نَا أَر
فَلَا تَقْلُ رَيْدٌ وَعَسْرُ فَمَا
تَسْبِخُ أَيْمِرُ الرَّيِّينِ حَيْرَ الْأَنَامِ
فِي التَّغْوِ مَعْلَى لِيَوْمِ كَلَامِ

(68) İbnu'l-İmâd, Şezerâtü'z-Zeheb, VI, 164.

(69) el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 544.

(70) a.g.e., II, 538.

«Nahiv ilminin sultanı: ustadımız Şeyh Esiruddin, insanların en faziletlisidir. Nahiv ilminde Zeyd ile Amr'den söz edildiğinde ilk akla gelen O'nun adıdır. Bu ilimde söz sahibi sadece O'dur».

Bütün bunlardan ayrı olarak Ebû Hayyân'ın şiir söylemede de mahir bir kişi olduğu görülmektedir (71). Mesele O'nun daha önce zikrettiğimiz şiirleri ve nahiv ile ilgili olarak söylediği şu beytler örnek olarak gösterilebilir :

(72)

وَ الْعُرَىٰ قَدْ تَحَدَّرُوا الْأَخْبَارَ بَعْدَ إِذَا
 إِذَا عَنكَ فَنَجَاةُ الْأُمْرِ الَّذِي رَهْمَا
 وَرُبَّمَا تَصَوَّرُوا الْعَمَالَ نَقْدًا إِذَا
 وَرُبَّمَا رَفَعْتُمَا بَيْنَ بَعْدِيهَا رُبَّمَا
 فَإِنَّ تِلْكَ مَا ضَمِيرًا أَنْ كُنْتُمْ سِرِّبَمَا
 وَحَدَّ الْحَقِيقَةَ بِإِشْكَالٍ غَمَمَا

Ebû Hayyân bu manzumesinde kısaca şunu anlatmak istiyor: «Araplar bazan, ansızın meydana gelen bir olay için kullanılan «إِنَّا» 'dan sonra vaki olan mübtadâ'nın haberini hazf ederler. Ancak bu kelime şart edâtı kabul edilirse, bu durumda hazf söz konusu değildir. Çünkü şart edâtı sadece fiil cümlesinde kullanılır. Ansızın manasına gelen «إِنَّا» ise isim cümlesinde kullanılır

Bazen de, ansızın manasına gelen «إِنَّا» dan sonraki kelimeyi «Hâl» olmak üzere üstün hareke ile okudukları gibi, bazen de ötre olarak okurlar. Eğer bu «إِنَّا» dan sonra, «

فَإِنَّا هُوَ هِيَ» şeklinde iki zamir ard arda gelirse, bunun aslı,

«فَإِنَّا هُوَ هِيَ» şeklindedir. Bu durumda «هُوَ» mübtedâ, «هِيَ» haberidir. Sonra haber durumunda olan bu kelime hazf edilir ve kendisine muzafun ile olan muttasıl mecrûr zamir, münfasıl merfû zamir olan «هِيَ» ye çevrilir.

(71) el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 540.

(72) Tacuddin es-Sübki, Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-Kübrâ, IX, 296.

Ard arda gelen bu iki zamiri, «فِيهَا مُؤْتَاهَا» şeklinde okuyanlar da vardır. Buna göre ifâde, «فِيهَا مُؤْتَاهَا» şeklindedir. Bu durumda da «مُو» mübtedâ, fiil cümlesi, cümle olarak haberidir. Sonra cümle hazf edilir, fiile bitişik olan zamiri, münfasıl mansûb zamire çevirirler ve «فِيهَا مُؤْتَاهَا» şeklinde okurlar.».

Bu meyanda beğenip de sevdiği bazı kimseleri över mahiyette mısralar terennüm ettiği de göze çarpmaktadır. Mesela bunlardan, henüz üç yaşında iken talebesi Tacuddin es-Sübki (v. 771/1370) için yazdığı şu iki beyt ne kadar veciz ve ne kadar ileriye matûf bir sezginin eseridir :

(73)

أَلَا إِنَّ تَبَاجَ السَّيِّئِ ضَاغَ نَعَارِي ۖ   يُوَدِّدُ هُدًى وَتُغْلِي بِوِطْئِهِ التَّمَوِ
كَيْلُ إِسَامٍ كُلِّ فِي الشَّامِ مِثْلُهُ   نَفَايِكُ سَرَبُوا عَلَى الزَّهْرِ وَالزُّهْرِ

«İyi bilin ki, Tacuddin mârifet tâcıdır. Hidâyet ışığıdır. Dünyâ karanlığı O'nunla aydınlanacaktır. O, bir lider olarak doğmuştur. İnsanlar arasında O'nun gibisi pek azdır. O'nun fazilet tomurcukları, çiçekler üzerinde açacak ve kokusu her tarafa yayılacaktır».

Ebû Hayyân tahsil hayatında olsun, talebe yetiştirmede olsun, son derece dikkatli ve titiz davranırdı. Bilgi edinmede ezber yanında, elde edilen bilginin yazılmasına da önem verirdi. Mesela talebesi İbn Merzûk'a (v. 781/1380) âdeti üzere bir gün şiir okumuş, İbn Merzûk'un okunan beytleri kaydetmediğini görünce, uyarma babında O'na Ebu'l-Hasen et-Ticânî'ye ait olan şu iki beyti hafızasından okumuştur :

(74)

إِنَّ الْكُذْبَى يَرَوَى وَكَيْفَهُ   يَحْفَظُ مَا يَرَوَى وَلَا يَحْفَظُهُ
كَمَعْرُودٍ تَنْبَعُ أَمْوَانِهَا   تَنْفَسُ الْأَرَامِسُ وَهِيَ لَأَنْتَرُودُ

(73) Tacuddin es-Sübki, Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ, IX, 287.

(74) el-Makkari, Nefhu't-Tib, II, 536.

«Râvî, kendisine rivâyet edileni, hafızasına güvenerek sadece ezbere dayanıyor, onu yazmıyorsa, bu kimse tıpkı bir kaya gibidir; kendisine çarparak dalgalar hâlinde akan sular, arazi-yi sular, fakat kendisine bundan bir damla bile içmek nasip olmaz».

Her müellife nasib olmayacak tarzda Ebû Hayyân hem kendi devrinde ve hem de kendisinden sonraki dönemlerde edebi ve ilmi kişiliği ile her tarafa ün salmış ve büyük şahsiyetlerin beğenisini kazanmış ve çeşitli övgülerine mazhar olmuştur. Bir örnek kabilinden sadece üç şahsiyetin manzum övgülerine burada yer vermekle yetinmek istiyoruz :

a) Şerefuddîn İbnu'l-Vahid'in (v. 711/1311) Ebû Hayyânı övdüğü uzun kasidesinden şu iki beyti zikrediyoruz :

(75)

عَبْدُ الْمَنَانِ مِنْ أَبْرَجِ النَّاسِ   لَا تَأْبِرُ عَنِّي أَحْيَايَ وَلَا نَاسِي
عَارٍ مِنَ الْكِبَرِ وَالْأَدْنَى نَوْ سَرِي   لِكْتَمٍ مِنْ سَرَائِبِ الْعُلَا كَاسِي

«Ey Ebû Hayyân! Develerimi sadece sana gelmek için hazırladım. Aynı maksatla kervanların bulunduğu yere doğru yola çıktım. Beni senin yoluna düşüren tek sebep, sahip olduğun fazilettir. Sana karşı olan duygularımın çağrısına uyuyor ve bunu samîmi bir edâ ile açıkça ilân ediyorum».

b) Necmuddin yahya el-İskenderî, Ebû Hayyânı övdüğü kasidesine şu mısralarla başlamıştır :

(76)

إِلَيْكَ أَسَاءَتِي أَنْتَ أَفْضَى   وَيَكُ إِلَيَّ سَعَتُ الرَّكَابِ بِي تَلْفَى
رَمَانِي إِلَيْكَ الْفَضْلُ فَانْعَمْ عَلَيَّ   وَكَيْفَ أَحَدُونا يَلْفِظُ الْمَرْدَى

«Aramızda bir misafir vardır ki O, insanların en bilgini ve en faziletlisidir. O, ne verdiği sözü bozar, ne de vâdini unutur. O, kibirden ve kirli işlerden arınmış, şerefli biridir. Çok mütevâzi olmasına rağmen, şahsında topladığı iyi meziyetler O'na yücelik elbisesini giydirmiştir».

(75) a.g.e., II, 544.

(76) a.g.e., II, 545.

c) Mücirüddin Ömer b. el-Malati Ebû Hayyânı övdüğü kasidesine şu beyti ile başlar :

(77)

يَا نَبِيَّ أَهْلِ الْأَنْبِيَاءِ الْبَاهِرِ
مِنْ نَسَائِمِ الْبَلْبِاسِ وَمِنْ نَسَائِرِ

«Ey yüksek edebiyât erbabının ustası! Şiir yazan olsun, nesir yazan olsun, herkesin erişmek istediği büyük adam!».

Tefsirdeki Metodu

Bilindiği gibi sahabe devrinde Kur'ân-ı Kerim, sahabenin Arap dilindeki kabiliyet ve vukûfiyetleri nisbetinde tefsir edilir ve Kur'ân-ı Kerim'in nüzül sebeplerine göre yorumlanırdı. Kur'ân'dan anlamadıkları hususları, Hz. Peygamber'e sorar ve O'ndan öğrenirlerdi. Tabiün devrinde yapılan tefsirlerde, sahabeden rivâyet yoluyla pek çok sahabenin tefsir görüşünden istifade etmişlerdir.

Takdir edilmesi gereken bir husus şudur ki, gerek sahabe devrinde ve gerekse tabiün döneminde edebî ve aklî ilimler henüz ortaya çıkmamış, fikhî ve kelâmî mezhepler arasındaki ihtilaflar vucûde gelmemişti. Bu itibarla her iki devirde de müfessir ve tefsirler arasındaki ayrılıklar dar bir çerçevede kalmıştır. Tefsir konusunda sahabelerle tabiün arasındaki ihtilaflar gerçekten çok azdı. Bu ihtilafların çoğu ahkâma dayalıydı.

Söz konusu devirlerde tefsirde takip edilen metod, genellikle rivâyete dayanıyordu. Sahabe, Hz. Peygamber'den ve birlerinden, tabiün da sahabeden nakletmek suretiyle âyetlerin tefsiri cihetine gidilirdi. Bu iki dönemden sonra tefsir sahasında ikinci bir adım atıldı ki, o da, Hz. Peygamber'in hadislerini tedvin etme hareketiyle yan yana götürülmüştür. Bu devirde tefsir, hadisin âdetâ bir bölümü gibi telakki edilirdi. İslâm uleması çeşitli yerlere seyahat ederek Hz. Peygamber'in hadislerini toplamaya başlamış ve bu arada Hz. Peygamber, sahabe ve tabiün'un Kur'ân tefsirleri de derlenmeye çalışılmış-

(77) a.g.e., II, 544.

tır. Fakat bütün bu hareketler tefsir ilminin müstakil bir tarzda ele alındığının bir ifâdesi sayılmamalıdır. Ayrıca, bütün tefsirlerden hemen hemen hiç birinin zamanımıza kadar ulaşmaması da bu konuda verilecek hükmü de bağlayıcı olmaktadır.

Tefsirin üçüncü ve en önemli merhalesi, herhalde onun hadisten ayrı olarak müstakil bir ilim şeklinde tettebbü edildiği devre rastlamaktadır. Bu devirde Kur'ân-ı Kerim'in her âyeti, Kur'ân'deki yer sırasına göre ele alınmış ve tefsir edilmiştir. Bu üçüncü merhalenin en önemli mümessilleri, İbn Mâce (v. 273/887), İbn Cerir et-Taberî (v. 310/923), Ebû Bekr b. el-Münzir en-Neysabürî (v. 318/930) gibi şahsiyetlerdir (78).

Bu üçüncü merhalede tefsir hadisten ayrı olarak müstakil bir tarzda ele alınmışsa da bu tamamen tefsirin hadisten ve diğer ilimlerden kopması manasında anlaşılmalıdır. Bütün bu safhalar, tefsir ilmi hareketinin tedricî bir şekilde olgunlaşmasını ifâde eder. Gâyet tabii Kur'ân-ı Kerimi ilk olarak âyet âyet tefsir eden ve mushafların tertibine göre bunu tedvin eden kişiyi tesbit etmek oldukça güçtür (79).

Tefsirin bu üçüncü merhalesinden sonra, dördüncü bir merhaleden geçtiğini görmekteyiz ki, bu merhalede de rivâyet yolu ile yapılan tefsirin hududunu pek fazla geçmemektedir. Burada söz konusu edilmesi gereken şey, isnad'a yer verilmiş olmasıdır. Bu sahadaki pek çok müellif, isnadla yetinerek kendilerinden önceki müfessirlerin sözlerini nakletmişlerdir (80).

Bütün bu merhalelerden sonra, Arap dilinin bilim dalları olan nahiv ve sarf'ın bir ölçüde tadvin edildiğini, fikhî mezheplerin dallanıp saçaklandığını, kelâmî meselelerin yaygın hâle geldiğini görmekteyiz. Bu durumda İslâm'da meydana gelen mezhep ve fırkaların yayılması ve bu mezheplere çağrı hareketleri fazlalaşmağa başladı. Bundan dolayı pek çok felsefî eser tercüme edildi, ve bütün bu saydığımız ilimler ve bunlarla ilgili hususlar tefsir ilmine girmiş oldu. Hatta öyleki, tefsirin akli yönü nakli yönüne galebe çalar hâle geldi. Mesela bu sahada Fahrüddin Râzinin (v. 606/1210) «Mefâtihu'l-Ğayb»i ör-

(78) Dr. ez-Zehabi, et-Tefsir Ve'l-Müfessirün, I, 140-141; ez-Zrikli, el-A'lâm, VI, 184.

(79) Dr. ez-Zehabi, et-Tefsir Ve'l-Müfessirün, I, 142.

(80) a.g.e., I, 145.

nek verilebilir (81). İşte üzerinde durulan ve tefsirdeki metodu anlatılmak istenen Ebû Hayyân el-Eendelâside zemin hazırlayan bütün bu zikredilen ilimlerin tedvininden sonra doğmuş ve tefsir için gerekli malzemeyi kolaylıkla bulabilmiştir.

Ebû Hayyân'ın en önemli özelliklerinden biri de O'nun velûd bir müellif olmasıdır. Hayatından bahsederken onun tek yönlü olmadığını, çeşitli yönleri bulunduğu ve bunun gereği olarak muhtelif sahalarda eser verdiği kaydedilmişti. Yazmış olduğu bu eserlerden biri de, tefsir dalında telif ettiği ve «el-Bahru'l-Muhit» adını verdiği tefsir kitabıdır. Müellifin bu tefsiri, sekiz büyük cilt hâlinde basılarak tefsir ilmi ile iştiğâl edenlerin hizmetine sunulmuştur. Müellifin bu tefsirinde ilk göze çarpan önemli özellik, âyetlerin tefsiri yapılırken, nahiv konularına geniş ölçüde yer verilmesidir. Hatta nahivciler arasında cereyan eden bazı ihtilâflara bile yer verilmiştir (82).

Ebû Hayyân, tefsirinde nahiv konularına fazla yer vermesine rağmen, tefsirle ilgili bulunan diğer ilimleri de ihmal etmemiştir. Kelimelerin lûgat manaları üzerinde durmuş, âyetlerin nüzûl sebeplerini zikretmiş, varsa nâsih-mensh'u göstermiştir. Âyetlerle ilgili vârid kırââtleri sıralamış ve bunlara kendine göre yorumlar getirmiştir (83). Ayrıca Kur'ân'daki belâğî özellikleri dile getirmiş, tefsirini zaman zaman şiirlerle desteklemiştir (84).

Ahkâm âyetleri geçtikçe, selef ve halefin görüşlerini zikretmek suretiyle, fıkhi hükümler beyan etmeye özen göstermiştir. Bütün bunları kendine has bir üslupla yapmıştır.

Ebû Hayyân, tefsirle ilgili olarak yazdığı meşhur «el-Bahru'l-Muhit» adlı eserin mükaddimesinde bize, bu ilme intisabının erken yaşlarda başladığı ve bununla ilgili tasarılarını gençlik yıllarında tahayyül ettiğini haber vermektedir. Hatta O'nun insan ömrünün dönüm noktası saydığı altmış yaşından önce, bu işi başladığını özellikle belirtmesi nazari dikkati çeke-

(81) ez-Zrikli, 'el-A'lâm, VII, 203.

(82) Bakınız: Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 188, 233, 304, 460, 494; III, VII, 85 152, 368, 435.

(83) a.g.e., II, 162, 167, 386, 395; 127, 269, 311; VII, 84, 405.

(84) a.g.e., I, 18, 182, 456; III, 24, 81, 274, 326; V, 5, 124, 178, 220, 300, 412; 88, 158, 216, 303, 360, 413, 475; V, 8, 124; VII, 128, 405.

cek mahiyettedir. İfâdesine göre, tefsirini yazmaya 57 yaşında başlamıştır (85). Müellif söz konusu mukaddimede özet olarak tefsirini yazarken nelere dikkat edeceğini, hangi kaynaklardan ne ölçüde faydalanacağını, tefsirinin asıl hedef ve gayesinin daha açık bir ifâde ile diğer tefsirler arasındaki yerinin ne olabileceği hakkında bize kısa bir fikir vermektedir. Bu fikirleri bize bahşeden Ebû Hayyân, ilmin yeri ve zamanı yoktur; her yerde ve her zamanda elde edilmesi mümkündür dedikten sonra, Endülüste yetişen din ulemasını, bu konuda örnek göstermesi, kendisinin de menşe' itibariyle Endüslü olmasına bağlı bir keyfiyet şeklinde telakki edilebilir. Müellif burada kendi ülkesinde yetişen bilginlerin, vahyin beşiğinden uzak olmasına rağmen Kur'an-ı Kerim'e derin bir saygı ve vukûfiyetle nasıl eğildiklerini, kırâât, Arap dili ve edebiyatı, Arap şiiri, hulâsa Kuriân'ın tefsiri için gerekli bulunan bütün vasıtalara karşı nasıl ilgi duyduklarını ve bunlara nasıl eğilebildiklerini, güzel ve açık cümlelerle ifâde etmeğe çalışmıştır. Burada müellif âdetâ ben de kendi memlektimde yetişen İslâm ulemasının yolunu izledim der gibi ifâdeler kullanması da dikkatı çekmektedir (86).

Müellif, önce âyetlerdeki kelimeleri ele alır bunların dil ve gramer yönlerini inceler, şâyet kelimenin birden fazla manası varsa, manaların hepsini zikreder, aralarından en uygun manayı âyetin tefsirinde kullanır. Aynı kelime tekerrür ettiğinde, ilk geçtiği yere havale eder (87). Âyetin tefsirini yaptıktan sonra da, bir önceki âyetle münasebeti kurmaya çalışır. Dil ve gramer yönünü incelediği ve tefsirini yaptığı âyetle ilgili kırââtleri, selef ve halef'in tefsirdeki görüşlerini nakleder. Daha önce izahını yaptığı kelime veya tefsirini yaptığı âyetin bir benzeri tekerrür ederse, ikinci bir izahatta bulunmaz, daha önce geçtiği yere gönderir ve öbür âyetin tefsirine geçer. Dil yönünü incelediği kelime veya tefsirini yaptığı âyet üzerinde tekrar durduğu görülürse, bunun sebebi ya dört mezhep imanına ait görüşlere yer vermek (88), ya da âyetin ihtivâ ettiği dini hükümleri serdetmek içindir. Âyetin tefsiri sırasında zikrettiği

(85) a.g.e., I, 3.

(86) a.g.e., I, 3.

(87) a.g.e., I, 151, 189, 387, 448, 468; V, 310; VII, 173.

(88) a.g.e., I, 489; III, 163, 217, 339, 340; V, 29; VII, 240.

fıkhî hükümleri fıkıh, gramer kaidelerine ait hususları da nahiv kitaplarındaki yerlerine gönderir. Meşhur olmayan veya garib bir hükme rastlarsa, bütün i'râb çeşitlerine baş vurur, Kur'ân hükümlerine ters düşmemek kaydıyla âyetin zahiri manasını tercih eder, tefsirini buna göre yapar. Ebû Hayyân, Kur'ân âyetlerini, i'râbın en doğru olanına ve ifâdelerin en güzeline hamletmek gerekir. Çünkü o, Allah kelimidir, ifâdele- rin en fasihidir. Şemmâh, Turramâh ve diğer şairlerin şiirlerin- de görülen, gerçek manadan çok uzak bir mana seçmek, bozuk cümleler kurmak ve anlaşılması zor olan mecâzî manalar kul- lanmak gibi, nahivcilerin bağışladığı ve müsamaha gösterdiği kuşurların Kur'ânda mevcût olması düşünülemez» (89), de- miştir.

Ebû Hayyân sonra, kelime ve cümleler halinde tefsir ettiği âyetleri, belâğî yönden âyetler hakkında söylenenleri özetledik- ten sonra, âyetle ilgili bütün söylenileni en güzel bir şekilde derli toplu ifâdede bulunur ve daha önce hiç geçmeyen mana- ları zikreder. Bu da, tefsirle iştiğâ edenler için sair âyetleri tef- sir etmede bir örnek teşkil eder.

Ebû Hayyân, bazı âyetlerin tefsirini yaparken kelimelerin ifâde ettiği mana ile münasebeti bulunan sofilerin sözlerine zaman zaman yer verir, fakat, kelimenin zâhirine hamlettikleri manaları zikretmekten çoğunlukla kaçınır. Ayrıca, kelimele- rin Arap dilinde ifâde ettikleri manaları saptırarak, Allah'a (c.c.), Hz. Ali'ye ve O'nun zürriyetine dil uzatan batini mezhe- bine mensub mülhitlerin sözlerine katıyen yer vermez...» (90).

Bütün bunlardan ayrı olarak Ebû Hayyân, tefsirine yazdı- ğı mukadimede, tefsir ilmi ile uğraşmak isteyenler için mürâ- caat edilmesi zaruri olan ana kaynak kitapları zikrettikten son- ra lûgatla ilgili olarak İbn Side'nin (v. 458/1066), zerresine ka- dar her şeyi içine alan «el-Muhassas»ı ile «el-Muhkem» adlı kitabını (91); el-Ezherî'nin (v. 370/981), «Tezhibu'l-Luğa» adlı kitabını (92); İbn Teyyânî'nin (v. 436/1044), «el-Mev'ib» adlı

(89) a.g.e., I, 4-5.

(90) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 4-5; Dr. ez-Zehabi, et-Tefsir Ve'l- Mufessirün, I, 319-320.

(91) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, V, 89.

(92) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, VI, 202.

kitabını (93); el-Kazzâz'ın (v. 412/1021), «el-Câmi» adlı kitabını (94); Cevheri'nin (v. 393/1003), «es-Sihâh» adlı kitabını (95); Ebû Ali el-Kâli'nin (v. 356/967), «el - Bâri» adlı kitabını (96); es-Sâgâni'nin (v. 650/1252), «Mecme'u'lBahrayn» adlı kitabını, zikretmekte (97) ve daha genç yaşta iken bu kitapları okuduğunu, Sa'leb'in (v. 291/904), «el-Fasih» adlı eserini, İmru'u'l-Kays, en-Nâbiğa, 'Alkama, Züheyr, Tarafa ve 'Antara gibi meşhûr Arap şairlerine ait divânlar ile pek çok lûgat kitabı ezberlediğini dile getirmektedir. Buna ilave olarak da sarf ilmi ile ilgili bulunan, İbnu'l-Kûtiyye'nin (v. 367/1977), «el-Ef'âl»ı ile İbnu'l-Kattâ'nın (v. 515/1121), «Kitâbu'l-Ef'âl» adlı eseri de okuduğunu söylemektedir (98). O'na göre Arapçadaki kelime ve cümle yapılarına vukûfiyet kasbetmek, Arap diline ait grameri öğrenmekle mümkündür. Bu dalda en önemli telif edilen eser olarak, Sibeveyhin (v. 180/796), «el-Kitâb»ı (99); İbn Mâlik'in (v. 672/1274), «Teshîlu'l-Fevâid»i (100); İbn 'Ufûr'un (v. 669/1271), «Kitâbu'l-Mumti»i (101), zikredebiliriz. Mûfessir olabilecek kişide aranan niteliklerden biri de, Arap dilindeki cümlelerin fasih olup olmadığını ayırd edebilme gücüne sahip olmasıdır. Bu da belâgat ilmini öğrenmekle mümkündür. Bu dalda yazılan en önemli eserlerden, İbn Nakib'in (v. 698/1298), tefsirine mukaddime yazdığı iki ciltlik kitabı; (102) el-Kartacenni'nin (v. 684/1285), «Minhâcu'l-Bulağâ' Ve Sirâcu'l-Udebâ'» adlı kitabını (103), zikretmek mümkündür.

Ayrıca bu kişinin, Kur'ân'daki muhkem ve müteşabih, Nâsih ve mensûh âyetleri, bunların nüzûl sebeplerini bilmesi. Bu da Hz. Peygamber'in hadislerini cem eden; Buhâri, Müslim, Tirmizi, Sünen-i Ebî Dâvûd, Sünen-i Nesei, Sünen-i İbn Mâce,

-
- (93) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, II, 70.
(94) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, VI, 299.
(95) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, I, 309-310.
(96) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, I, 319-320.
(97) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, II, 232.
(98) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, VII, 201; V, 76.
(99) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, V, 252.
(100) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, VII, 111.
(101) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, V, 179-180.
(102) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, V, 21.
(103) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, II, 163; Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, II, 1870.

Sünen-i eş-Şâfi'i, Sünen-i Dâre Kutni, Müsned ed-Dârimî, Müsned et-Tayâlisi gibi hadis kitaplarını okumakla ve hadis ilmini öğrenmekle mümkündür (104).

Bundan başka, mücmel ve mübeyyen, umûm ve husûs, mutlak ve mukayyed, emir ve yasakları bilmek gerekir. Bu konulara ekseriyetle ahkâm âyetleri tefsir edilirken ihtiyaç duyulur. Bu konularla ilgili bilgiler için fıkıh usûlü kitaplarına müracaat edilir. Fıkıh usûlü ile ilgili telif edilen en önemli eser, Fahrüddin Râzi'nin (v. 606/1210), «el-Mahsûl Fi İlmi'l-Usûl»u zikre dileyebilir (105).

Ebû Hayyân'ın da işaret ettiği gibi, müfessir olmak isteyenlerin öğrenmek zorunda kaldıkları en önemli meselelerden birisi de, kırâât ilmidir. Bu dalda yazılan en önemli eserlerden, İbnu'l-Bâziş'in (v. 540/1145), «el-İknâ»ı (106) ile Şehrezûri'nin (v. 550/1156), «el-Misbâhu'z-Zâhir»i zikretmek mümkündür. Kelâm ilmine vukûfiyet de bir müfessir için çok önemlidir.

Tefsir ilminde büyük bir otorite sayılan ve kendi tefsirinde kendine has bir metod izleyerek Kur'an-ı Kerim'in özellikle gramer ve edebiyatı yönünden inceliyerek fesâhat ve blâgatını açık tarzda gözler önüne seren Ebû Hayyân'ın ilmi kudreti ve edebî şahsiyeti hakkında elbetteki söylenecek daha pek çok söz olabilir. Bununla birlikte bu kısa araştırmada Ebû Hayyân el-Endelüsî ile ilgili öz ve muhtasar bilgileri bulmak mümkündür.

(104) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 3, ez-Zrikli, el-A'lâm, V, 69.

(105) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 6; ez-Zrikli, el-A'lâm, VII, 203.

(106) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 3; ez-Zrikli, el-A'lâm, I, 167-168.

(107) Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhit, I, 7; ez-Zrikli, el-A'lâm, VI, 149.